

Mistä keskustellaan ja millä tavalla?

Suomen evankelis-luterilaisen ja Venäjän ortodoksisen kirkon oppineuvottelujen päättyminen ekumenisen metodin näkökulmasta

Tämän artikkelin tarkoituksena on tarkastella ulkoapäin, mitä viimeiseksi jääneen neuvottelukierroksen aikana ja sen jälkeen tapahtui ja mitkä syyt johtivat neuvottelujen päättymiseen. Tehtävänäni on asettaa tapahtumat kontekstiin, jossa otetaan huomioon oppineuvottelujen historia ja kummankin neuvotteluosapuolen kirkolliset intressit. Näillä tarkoitan kirkkojen teologisia, ekumeenisia ja yhteiskunnallisia painotuksia. Artikkelin lähteenä ovat neuvotteluihin liittyvät kirjalliset dokumentit syyskuusta 2011 helmikuuhun 2015.³ Artikkelia ohjaa rajattu materiaali, joten sen tarkoituksena ei voi olla valmisteluun liittyvien tapahtumien rekonstruointi. Ulkopuolisen tarkasteluni reunaehdot ovat seuraavat: olen kirjoittanut Suomen luterilaisen ja Venäjän ortodoksisen kirkon välisestä neuvotteluista väitöskirjan ja ollut delegaattina oppineuvotteluissa sekä Pietarissa vuonna 2008 että Siikaniemessä vuonna 2011. Vuoden 2014 neuvottelukierrosta valmisteltaessa pidin alustuksen marraskuussa 2013.⁴

SOSIAALIETIIKKA OPPINEUVOTTELUJEN AIHEENA NEUVOSTOLIITON JÄLKEEN

Vuodesta 1995 lähtien ja erityisesti vuoden 2002 arviointikierroksen jälkeen suomalais-venäläiset oppineuvottelut keskittyivät sosiaalieettisiin kysymyksiin. Niitä käsiteltiin kirkon opista, käytännöistä ja ajan tuomista haasteista käsin. Alusta alkaen neuvottelujen katsottiin jakaantuvan ”opilliseen” ja ”sosiaalieettiseen” keskusteluun, mutta käytännössä kysymyksenasettelu vaihtui selkeästi kahdesta eri keskustelusta yhteen, sosiaalieettiseen keskusteluun.⁵

Venäjällä 2000-luvulla pidetyt neuvottelukierrokset olivat keskenään hyvin erityyppisiä. Moskovassa 2002 oli vuorossa neuvottelujen arviointikierros. Sen haastavuus näkyi kommuniqueassa, joka oli enemänkin toteava kuin arvioiva.⁶ Pietarissa vuonna 2008 pidetyissä neuvotteluissa keskityttiin kysymyksiin ihmisoikeuksista ja uskonnollisesta kasvatuksesta. Taustalla oli osaltaan Venäjän ortodoksisen kirkon kritiikki länsimaista ihmisoikeuskäsitystä kohtaan,

osaltaan sen halu saada kouluihin uskonnonope-
tusta. Aiheet eivät olleet vieraita suomalaisellekaan
osapuolelle, olihan Suomen uskonnonvapauslainsäädäntö
muuttunut vuosituuhannen vaihteessa.⁷ Vaikka
aineksia etsiä ja pohtia uusia tapoja yhteisestä teologi-
sesta pohjasta kertomiseen olisi ollut, yhteisissä tee-
seissä tyydyttiin toistamaan vanhoja, jo saavutettuja
tuloksia ja ilmaisemaan opillista yksimielisyyttä.

Suomessa 2000-luvulla pidetyt neuvottelukier-
rokset keskittyivät sosiaalieettisten kysymysten
opilliseen taustaan ja mahdollisuuksiin muotoilla
yhteisiä opillisia lausumia. Näiden neuvottelukier-
rosten opillista työskentelyä voi luonnehtia inno-
vatiiviseksi ja uutta luovaksi. Vanhurskauttamisen
ja *theosiksen* välinen leikkauspinta löydettiin jo
Kiovan neuvotteluissa vuonna 1977, ja tämän aja-
tuksen tutkiminen ja eteenpäinvieminen erityisesti
luterilaisessa teologiassa vaikutti myös Turun tee-
seissä vuonna 2005. Siikaniemessä vuonna 2011
pidetyissä neuvotteluissa keskityttiin ekumeenisesta
keskustelusta vaikutteita saaneeseen kysymykseen
kirkosta yhteisönä.⁸ Aiheeseen pyrittiin ottamaan
mukaan myös historiallinen todellisuus. Kirkon jat-
kuvuuden ja ykseyden katsottiin liittyvän erityisesti
piispan virkaan, jossa kirkon olemus ja siitä olevat
erilaiset käsitykset konkretisoituvat. Asiaan ei pa-
neuduttu neuvotteluissa syvemmin, mutta todettiin
jatkokeskustelun tarve.⁹

Vuoden 2011 teisien sisältämät käytännölliset
pohdinnat olivat molemmin puolin rehellisiä arvi-
oita tunnustaessaan avoimesti kirkkojen yhteisen
haasteen: vain osa jäsenistä oli aktiivisia seurakun-
talaisia. Metropolia Hilarionin neuvottelijoille
lähettämässä tervehdyksessä esiin nostama huoli
”kristofobisesta suhtautumisesta” aborttiin ja samaa
sukupuolta olevien avioliiton laillistamiseen eivät
nousseet keskusteluun eivätkä kommunikoeaan.¹⁰
Delegaatioiden ekumeeninen orientaatio sekä neu-
vottelujen käyminen Suomessa edesauttoivat avoin-
ta ja opillisesti keskittyntä keskustelua.

VUODEN 2014 OPPINEUVOTTELUJEN VALMISTELUN ALOITUS JA ANTROPOLOGIAN HAASTE

Oppineuvottelujen seuraavan, vuoden 2014 kier-
roksen valmistelu sai yllättävän käänteen kesäkuus-

sa 2012, kun Suomesta matkasi Moskovaan kolmen
kirkkokunnan piispat: Suomen evankelis-luteri-
laisen kirkon arkkipiispa Kari Mäkinen, Suomen
ortodoksisen kirkon arkkipiispa Leo sekä Helsingin
katolinen piispa Teemu Sippo. Korkean tason vie-
railun tavoitteena oli vauhdittaa Venäjän ortodok-
sisen kirkon johtajan, patriarkka Kirillin vierailua
Suomeen.¹¹ Piispat esittivät kutsun tavatessaan pat-
riarkan, mutta tarkemmasta vierailuajankohdasta ei
saatu tietoa.¹²

Venäjän ortodoksinen kirkko uutisoi, että ta-
paamisella otettiin esiin Suomen luterilaisen kir-
kon suhtautuminen homoseksuaalisuuteen ja sen
käytäntö rukoilla samaa sukupuolta olevien liitto-
jen puolesta.¹³ Patriarkka Kirill esitti keskustelussa
huolensa Suomen luterilaisen kirkon kannasta ja

-
- 3 Materiaali on kerätty kirkon ulkoasiain osaston (KUO) arkistoon. Nykyään suuri osa valmistelusta tapahtuu sähköpostien välityksellä, eikä kaikkia asiaan liittyviä sähköposteja ole arkistoitu esim. yksityisyyden suojan nojalla.
  - 4 Minut nimettiin myös vuoden 2014 delegaatioon, johon en kuitenkaan ollut käytettävissä. KUN 14.3.2014 § 26.4; sähköposti Hurskainen Blom-Pirjalalle 18.3.2014; Hurskainen Karttuselle 14.4.2014; KUN 19.5.2014 § 42.
  - 5 Vrt. Arvio 2015, 2. Siinä Karttunen antaa teesiryhmille nimet ”opillis-raamatulliset” ja ”käytännöllis-teologi-
set”.
  - 6 Aiheesta enemmän Hurskainen 2013.
  - 7 Ks. tarkemmin Seppo 2003.
  - 8 Kirkkojen maailmanneuvoston Faith and Order -komis-
sio oli samaan aikaan valmistelemaan lähentymisasi-
kirjaa *The Church: Towards a Common Vision*.
  - 9 Ks. erityisesti teesi 7: ”Yksi, pyhä, katolinen ja apostoli-
nen kirkko on historiallinen todellisuus joka samalla
ylittää ajan ja paikan rajat. Kirkon ykseys ja jatkuvuus
liittyvät läheisesti piispan virkaan. Kysymys piispan vi-
ran paikasta ja roolista kirkossa pitäisi ottaa seuraavien
keskustelujen teemaksi kirkkojemme välillä.” Siikaniemi
2011, 24.
  - 10 Arvio 2015, 2; Siikaniemi 2011, 19–22.
  - 11 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon uutinen 8.6.2012,
viitattu 4.2.2015.
  - 12 Venäjän ortodoksisirkon uutinen 13.6.2012, viitattu
4.2.2015; Suomen evankelis-luterilaisen kirkon uutinen
15.6.2012, viitattu 4.2.2015.
  - 13 Heti seuraavana päivänä ortodoksi.net sivuston uutis-
blogi kertoi venäläis uutisesta. Suomen ortodoksisirkon
uutinen 14.6.2012, viitattu 4.2.2015.

totesi, että sen tulisi selvittää käytäntöään kirkkojen välisissä keskusteluissa. Luterilaisen kirkon asenteesta riippuisi yli neljäkymmentä vuotta käytöjen oppineuvottelujen jatko.¹⁴ Paikalla olleen kirkon ulkomaanosaston johtajan Kimmo Kääriäisen mukaan metropoliitta Hilarion esitti epävirallisella lounaalla huolestuneen näkemyksensä Suomen luterilaisen kirkon linjasta samaa sukupuolta olevien parisuhdetta kohtaan. Tämä keskustelu nostettiin Venäjällä uutiseksi, mutta Suomen kirkollisessa tiedotuksessa se jätettiin kokonaan uutisoimatta keskustelun epävirallisuuden vuoksi. Keskustelu parisuhdekysymyksestä tuli yllätyksenä arkkipiispa Mäkiselle, samoin kuin sen liittäminen virallisten oppikeskustelujen jatkoon. Mäkinen teki Venäjän ortodoksisen kirkon edustajille selväksi eron Suomessa tehtyjen ratkaisujen ja esimerkiksi Ruotsin kirkon linjauksien välillä. Mäkinen esitti yli 40-vuotisen oppikeskustelun antavan mahdollisuuden tarkastella vaikeita kysymyksiä, kuten kristillistä antropologiaa, siitä huolimatta, ettei ole teologisesti eikä hermeneuttisesti todennäköistä, että asiasta löydetäisiin yhteinen linja.¹⁵

Asiakirjojen valossa ei ole mahdollista tietää, ottiko patriarkka Kirill vai metropoliitta Hilarion esiin Suomen luterilaisen kirkon kannan samaa sukupuolta olevien liittoihin.¹⁶ Viesti, jonka he halusivat antaa, kohtasi kuitenkin vastaanottajansa: arkkipiispa Mäkinen tarjosi vaihtoehdoksi keskustelun jatkamista oppineuvotteluissa. Tämä kanta sinetöityi myös suomalaisten johtajatuksiksi seuraavaa neuvottelukierrosta valmisteltaessa, kuten Karttusen laatima raportti neuvottelujen katkeamisesta osoittaa:

– – tässä vaiheessa [kesäkuun 2012 vierailun jälkeen] näytti jo varsin selvältä, että seuraavien neuvottelujen teema on kristillinen antropologia ja että keskustelujen tarkoitus on selvittää SELK:n [Suomen evankelis-luterilaisen kirkon] positiota tässä asiassa ja että ”tästä riippuu mahdollisuus jatkaa kahdenvälistä dialogia.”¹⁷

Sitä vastoin venäläisen osapuolen kannaksi jäi odottaa suomalaiselta neuvottelukumppanilta selvitystä asiasta. Tapahtuisiko se oppikeskustelujen aikana vai jo ennakkoon, ei ollut selvää. Pääasia

oli, että Venäjän ortodoksinen kirkko oli osoittanut neuvottelukumppanilleen oman kielteisen linjansa homoseksuaalisiin liittoihin Venäjällä ja tämä linja pitäisi myös oppineuvotteluissa Suomen luterilaisen kanssa. Näin kolmen kirkkokunnan piispojen vierailulla sinetöitiin Suomen luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon erilaiset lähtökohdat valmistella tulevaa neuvottelukierrosta.

Varsinaiseen yhteiseen valmisteluun ryhdyttiin marraskuussa 2012. Piispa Seppo Häkkinen seurueineen kävi Moskovassa, jossa Häkkisen mukaan asiat saatiin puhuttua ja seuraavan oppikeskustelun valmistelu käynnistettyä luottamuksellisessa ja rakentavassa ilmapiirissä, joskaan ei samanlaisessa kuin syksyllä 2011 Siikaniemessä.¹⁸ Kysymys suhtautumisesta homoseksuaalisiin suhteisiin oli jälleen esillä. Metropoliitta Hilarion esitti asian osana laajempaa kontekstia. Hänen huolenaan oli kirkkojen mahdollinen poikkeaminen kristillisestä perinteestä esimerkiksi suhteessa homoseksuaalisuuteen tai naiseen kirkon johtajina, ja hän toivoi Suomen luterilaisen kirkon pysyvän traditiossa.¹⁹ Hilarion painotti, että olisi tärkeä löytää oppineuvotteluille aihe, joka ei hajota kirkkojen välistä yhteyttä. Todennäköisesti tästä syystä hän ei esittänyt aiheeksi ihmiskuvaa tai homoseksuaalisuutta eikä nähnyt hyvänä Siikaniemessä 2011 yhteisenä ilmaistua toivetta keskustella seuraavalla neuvottelukierroksella piispan virasta. Häkkinen ja Hilarion päätyivät siihen, että keskusteluteemoihin palattaisiin pian nimitettävissä valmisteluryhmissä.²⁰

Omista lähtökohdistaan Hilarion pyrki toimimaan neuvottelujen jatkumisen puolesta. Venäjän ortodoksinen kirkko oli pitänyt koko 2000-luvun esillä negatiivista kantaansa homoseksuaalisuuteen ja naiseen kirkon johtajina. Tässä kannassaan kirkko on ollut ehdoton, ja se on pyrkinyt tuomaan oman kantansa vakiintuneeksi osaksi kansainvälistä keskustelua.²¹ Samalla se on kuitenkin pyrkinyt lähentymään muita kirkkokuntia itselleen toisarvoisissa asioissa.²² Tällaisia asioita ovat esimerkiksi kristinuskon kohtaaminen sekularismin ja ääriuskonnollisten liikkeiden kanssa.²³ Tulevissa oppineuvotteluissa suomalaisten kanssa Venäjän ortodoksinen kirkko olisi voinut pitää esillä sille tärkeitä rajanvetoaiheita, kielteistä kantaa homoseksuaalisuuteen ja

naisten johtoasemaan, näiden toissijaisten aiheiden kautta.

SUUNNITELMA PATRIARKAN VIERAILUSTA JA SEN YHTEYS ANTROPOLOGISEN TEEMAN VALIKOITUMISEEN

Piispa Häkkisen vierailun jälkeen neuvottelujen valmistelurintamalla oli hetken hiljaista. Sitä vastoin patriarkka Kirilin vierailusta käytiin keskusteluita. Maaliskuussa 2013 kirkon ulkoasiain neuvosto sai lähinnä ilmoitusluontoisesti tietää, että patriarkan vierailu Suomeen voisi mahdollisesti toteutua vuonna 2014.²⁴ Huhtikuussa 2013 metropoliitta Hilarion lähetti kirjeen arkkipiispa Mäkiselle, jossa kiitti patriarkan saamista kutsusta saapua Suomeen. Samalla hän esitti, että patriarkan vierailua edeltäisi Suomen luterilaisten ja Venäjän ortodoksien yhteisesti laatima dokumentti antropologiasta.²⁵ Hilarionin kirjeestä ei kerrottu ulkoasiain neuvostolle tai ainakaan siihen ei kiinnitetty huomiota toukokuun lopussa 2013. Näin ollen patriarkan vierailun ja antropologisen asiakirjan yhteys jäi selvittämättä ja kysymys antropologian käsittelystä venäläisten kanssa esitettiin ainoastaan yhtenä mahdollisena oppineuvotteluteemana.²⁶

Kirkkojen valmisteluryhmät tapasivat Mikkelissä kesäkuussa 2013. Ryhmät tulivat tapaamiseen erilaisista lähtökohdista: Venäjän ortodoksisen kirkon edustajien ohjenuorana voitiin toisaalta pitää Hilarionin aiempaa kielteistä kantaa keskustella oppineuvotteluissa homoseksuaalisista suhteista, toisaalta patriarkan vierailuun liittyvää toivetta saada aikaan kirkkojen välinen yhteinen dokumentti antropologiasta. Suomalaisten edustajien lähtökohtana oli Mäkisen aiemmin esittämä toive puhua vaikeistakin asioista, kuten kristillisestä antropologiasta, vaikeista yhteistä kantaa voitaisikaan muodostaa. Lisäksi suomalaisten valmisteluryhmän tiedossa voidaan olettaa olleen Hilarionin toive yhteisestä antropologiaa koskevasta asiakirjasta.²⁷

Suomalais-venäläinen valmisteluseminaari esitti oppineuvottelujen aiheeksi ”kristillinen opetus ihmisestä” ja alaotsikoiksi ”kristillinen käsitys avioliitosta” sekä ”kotien kristillinen kasvatus”. Molemmat osapuolet käsittivät, että teemoja ei käsitellä ainoastaan moraaliseen näkökulmasta vaan myös

teologisesti liittona Jumalan ja ihmisen välillä. Venäläinen osapuoli korosti:

”homoseksuaalinen avioliitto” on vain yksi puoli asiasta. Keskusteluun olisi heidän mukaansa tarpeen nostaa yleisen teologisen antropologian sekä erityisesti avioliittoon liittyvän (kolminaisuus-)teologisen kommuunioajatukseen – persoonan täyteen toteutumisen teologian – lisäksi myös perheiden ja avioliittojen pastoraalinen tukeminen, koti pienenä kirkkona sekä avioliitto moraalinen kouluna.²⁸

14 Venäjän ortodoksisen kirkon uutinen 13.6.2012, viitattu 4.2.2015.

15 KUN 27.8.2012 § 59.

16 Katolisen kirkon uutisoinnissa kerrottiin Hilarionin ottaneen asian esille ja pyytäneen tarkennusta. Patriarkka olisi todennut, että oppikeskustelujen jatko ei ole mahdollinen, ennen kuin asiaan saadaan selvyys. Ks. Katolinen kirkko Suomessa 15.6.2012, viitattu 20.2.2015. Vuotta myöhemmin KUN 14.10.2013 § 68. ”Kesäkuussa 2012 arkkipiispa Kari Mäkinen, arkkipiispa Leo ja piispa Teemu Sippo vierailivat Moskovan patriarkan luona. Lounaskeskustelussa esille nousi kirkkomme suhtautuminen homoseksuaalisuuteen. Patriarkka toi esille, että kristillisen antropologian tulisi olla teemana seuraavissa oppikeskusteluissa.”

17 Arvio 2015, 4.

18 Häkkisen matkaraportti Moskova 25.–28.11.2012. Myös KUN 16.12.2012 § 86.

19 Häkkisen matkaraportti Moskova 25.–28.11.2012”; ks. Venäjän ortodoksisen kirkon uutinen 27.11.2012, viitattu 4.2.2015.

20 Häkkisen matkaraportti Moskova 25.–28.11.2012. Lähes vuotta myöhemmin pidetyn KUN:n kokouksen pöytäkirjan osastonjohtajan katsauksessa mainitaan, että Hilarion olisi tuonut esiin näkemyksen, jonka mukaan antropologiaa ei tulisi ottaa oppikeskustelujen teemaksi. KUN 14.10.2013 § 68. Häkkisen raportista saa kuitenkin sen kuvan, että ainoastaan piispan aseman tarkasteleminen ei olisi käynyt Hilarionille.

21 Ks. kysymys naispiispasta ja neuvottelujen päättymisen EKD:n kanssa; Voices from Russia 10.12.2009, viitattu 6.5.2015. Häkkisen matkaraportti Moskova 25.–28.11.2012. Venäjän ortodoksien vetäytymisestä Euroopan kirkkojen konferenssin toiminnasta ks. Arvio 2015.

22 Ks. Stoeckl 2014, 26, 50–51.

23 Häkkisen matkaraportti Moskova 25.–28.11.2012.

24 KUN 25.3.2013 § 31.4.

25 KUN 14.10.2013 § 68.

26 KUN 27.5.2013 § 38.

27 Valmistelukokousmuistio 22.8.2013; KUN 14.10.2013 § 68.

28 Valmistelukokousmuistio 22.8.2013.

Suomalaisten arvion mukaan tarkoituksena olisi edellisten neuvottelukierrosten tapaan pystyä kertomaan, mistä ollaan yhtä mieltä ja missä kysymyksissä tarvitaan jatkokeskustelua.²⁹

Venäläisellä osapuolella näytti olleen epäily, että tällainen menettely ei riitä. Keskusteluissa mainittiin Hilarionin toivoma yhteinen antropologinen asiakirja, josta molemmat osapuolet olivat tietoisia. Jo edellisenä kesänä kuultu Venäjän ortodoksisen kirkon johtomiesten varauksellinen suhtautuminen oppineuvottelujen jatkumiseen nousi esiin Jelena Speranskajan puheissa. Hän korosti, että yleisesti ottaen käsiteltävään aiheeseen tulisi löytää ”diplomaattinen ratkaisu neuvottelujen jatkamiseksi nykyisellä kirkkojen välisellä tasolla”.³⁰ Valmistelussa törmättiin kahteen vaikeasti yhteen sovitettavaan asiaan: toisaalta tulisi valmistella yhteinen antropologinen asiakirja, jotta patriarkka voisi saapua Suomeen, toisaalta keskustelu tulisi käydä niin, että oppineuvottelut voisivat jatkua, vaikka todennäköisesti yhteistä teologista näkökantaa ei löytyisikään.

Ratkaisuksi venäläiset ehdottivat, että antropologisen asiakirjan pohjana voisi olla Karttusen laatima esipuhe dialogin 2005–2011 kierrokset käsittävään englanninkieliseen lähdeoteeseen ja siihen lisättäisiin tulevan oppineuvottelun sato. Näin patriarkka Kirill voisi vierailla Suomessa syksyllä vuonna 2014 Koillis-Virossa, Pyhtiisan luostarissa, pidettävien neuvottelujen jälkeen.³¹ Ratkaisu takaisi, että asiakirjassa pitäydyttäisiin jo laaditussa yhteisessä pohjassa eikä asian ytimestä poikettaisi kummankaan kannalta liiaksi. Ratkaisun ongelmaksi jäi, ettei ollut selvää, oliko kyseessä tulevan oppineuvottelun päätöisasiakirja vai tästä erillinen asiakirja. Suomalaisten oletuksena oli, että kyseessä olisi oppineuvotteluissa laadittava asiakirja.

Oppineuvottelujen antropologisen teeman ja patriarkan mahdollisen Suomeen tulon yhteen nivoutuminen alkoi käydä suomalaisille selväksi heinäkuussa 2013, kun valmisteluseminaariin osallistuneelta Venäjän ortodoksisen kirkon ulkoasiainosaston varajohtajalta, arkkimandriitta Filaretilta saapui kirje, jossa toivottiin tulevia neuvotteluja aikaistettavan kevääseen 2014, jotta oppikeskustelut olisi käyty ennen patriarkan vierailua Suomeen. Suomen luterilainen kirkko lähetti pastori Timo

Rosqvistin syyskuun alussa 2013 Moskovaan selvittämään uusien käännteiden taustoja. Matkalla selvisi, että oppikeskusteluiden aikaistaminen mahdollistaisi yhteisen – ilmeisesti antropologiaa koskevan – asiakirjan saamisen valmiiksi niin, että se voitaisiin allekirjoittaa patriarkan Suomen-vierailun aikana. Nyt oli selvää, ettei tarkoitus ollut valmistella tavanomaista oppineuvotteluasiakirjaa, jossa kerrottaisiin, mistä ollaan yhtä mieltä ja missä kysymyksissä tarvitaan jatkokeskustelua. Suomalaiset reagoivat pyyntöön kielteisesti kahdesta syystä. Ensinnäkin oppineuvottelujen valmisteluprosessi olisi jäänyt lyhyeksi. Toiseksi asiakirja vaatisi osastonjohtaja Kääriäisen mielestä luterilaisessa kirkossa kirkkojen välisen sopimuksen mukaista vahvistusprosessia. Käytännössä asiakirjan tulisi siis viedä kirkolliskouksen hyväksyttäväksi. Tällaiseen hallinnollisesti ongelmalliseen dokumenttiin ei oltu valmiita, ja asiasta tiedotettiin myös Venäjän ortodoksisen kirkon ulkoasiainosastoa.³²

SUOMALAISTEN VALMISTELUSEMINAARIT JA ERI LINJAT VALMISTAUTUMISESSA OPPINEUVOTTELUIHIN

Suomalaisten seuraavan neuvottelukierroksen ensimmäinen valmisteluseminaari pidettiin marraskuussa 2013. Valmisteluseminaari keskittyi taustoittamaan tulevaa neuvottelua eri näkökulmista.³³ Valitun teeman taustaksi esitettiin patriarkka Kirillin kesällä 2012 kolmen kirkkokunnan piispan vierailulla lausuma toive perhearvojen ottamisesta neuvottelujen teemaksi. Oppineuvottelujen pito paikasta ei ollut muuta tietoa kuin että ne tultaisiin käymään Moskovan patriarkaatin alueella.³⁴ Kun neuvottelujen suomalainen delegaatio lähes neljä kuukautta myöhemmin maaliskuussa 2014 nimettiin, ei vielä kukaan ollut selvää, pidettäisiinkö oppineuvottelut Venäjällä vai Virossa.³⁵

Pian delegaation nimeämisen jälkeen valmistelu nytkähti eteenpäin piispa Häkkinen ja hänen seurueensa Moskovaan tekemällä matkalla. Vierailulla Moskovan patriarkaatin ulkoasiainosastolla arkkimandriitta Filaret selvensi, että seuraava neuvottelu tultaisiin pitämään Moskovassa ja venäläisen delegaation johtajana tulisi olemaa metropoliitta Hilarion. Johdonmukaisesti venäläisten aiemman

linjan kanssa Filaret liitti oppineuvottelut ja niissä laadittavan yhteisen antropologisen kannanoton patriarkan mahdollisuuksiin saapua Suomeen. Vierailu voisi toteutua vuonna 2015, mutta ilman yhteistä kannanottoa se ei olisi mahdollinen. Filaret painotti myös, että venäläiset lopettavat tarvittaessa yhteistyön sellaisten kirkkojen kanssa, jotka eivät ole ”tarpeeksi lähellä meitä” tarkoittaen kirkkoja, joiden seksuaalieettiset käsitykset poikkeavat merkittävästi Venäjän ortodoksisen kirkon käsityksistä. Piispa Häkkinen analysoi matkaraportissaan neuvotteluja ja totesi yllättyneensä siitä, että patriarkka tarvitsee asiakirjan torjumaan omien seurakuntien ja tiedotusvälineiden negatiivisia reaktioita.³⁶

Patriarkan Suomeen saapumisen ja antropologisen asiakirjan välillä vallitseva yhteys oli tiedostettu Suomen luterilaisen kirkon ulkoasiainosastolla jo aiemmin, mutta Häkkisen viesti, erityisesti asiakirjan tärkeys Venäjän ortodoksien yhteiskuntasuhteiden kannalta, yllätti. Arviossa neuvottelujen päättymisestä suomalainen osapuoli ei anna patriarkan vierailulle suurta merkitystä.³⁷ Syy tähän löytyy Suomen luterilaisen kirkon omasta identiteetistä, jota värittää vahva ekumeeninen orientaatio suhteessa muihin kirkkoihin.³⁸ Tämä orientaatio ei ole ainoastaan opillinen, vaan se on myös identiteetin vahvistamista. Arviossa neuvottelujen katkeamisesta ekumeeninen orientaatio perustellaan kolmella seikalla: teologinen ekumeeninen työskentely Venäjän ortodoksien kanssa, suomalaisen luterilaisuuden erityisyys sekä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ekumeenisessa strategiassaan esiintuoma sitoutuminen jakamattoman kristikunnan yhteiseen perintöön.³⁹ Ensimmäisen avulla arvioidaan opillista dialogia venäläisten kanssa, toisen avulla korostetaan omaa erityisyyttä etenkin suhteessa Saksan kirkon venäläisten kanssa käymään neuvotteluun ja kolmannen avulla kolmen kirkkokunnan patriarkalle esittämää yhteistä pyyntöä vierailu Suomessa. Patriarkan kutsuminen Suomeen ei ollut yksin luterilainen hanke vaan siinä olivat mukana ortodoksinen ja katolinen kirkko, jotka Suomessa ovat pieniä yhteisöjä mutta maailmanlaajuisesti luterilaisuuteen verrattuna suuria. Kotimaisten ja kansainvälisten ekumeenisten suhteiden ei ajateltu riippuvan vierailuhankkeen onnistumisesta.

Opillinen orientaatio, historiallinen perintö ja vähemmistö–enemmistö-asetelma saivat evankelis-luterilaisen kirkon näkemään suhteiden ylläpidon Moskovan patriarkaattiin ekumeenisena voittona, jonka saavuttamisessa suuremmilla toimijoilla oli vaikeuksia.⁴⁰ Tästä näkökulmasta suomalaisvenäläisten oppineuvottelujen katkeaminen olisi vahingollista, sillä se olisi omiaan vaarantamaan käsityksen siitä, että Suomen evankelis-luterilaisen kirkon teologisesti painottunut ekumeeninen orientaatio kantaa sen suhteissa muihin kirkkoihin ja saa aikaan arvostusta kansainvälisissä kirkkoliitoissa.

Piispa Häkkisen pohdinta osoittaa hänen oletta-
neen patriarkan niin ikään toimivan ekumeenisesta orientaatiosta käsin.⁴¹ Todellisuudessa ekumenian ohella patriarkan motiivina oli pitää esillä Venäjän ortodoksiselle kirkolle tärkeitä asioita kuten seksuaalietiikan kysymyksiä. Siten patriarkan vierailu ja dokumentti, joka arkkimandriitta Filaretin mu-

29 Valmistelukokousmuistio 22.8.2013.

30 Valmistelukokousmuistio 22.8.2013

31 Valmistelukokousmuistio 22.8.2013. Pyhtitsa oppineuvottelujen pitopaikkana ei olisi täysin ongelmaton, vaikka luostari kuuluiin suoraan Moskovan patriarkaatin alaisuuteen. Kun neuvottelut edellisen kerran vuonna 1989 pidettiin Pyhtitsassa, luostarin valitseminen neuvottelujen pitopaikaksi johtui pitkälti oppineuvotteluista riippumattomista syistä: luostari oli tuolloin vaarassa joutua hävitetyksi. Ks. Hurskainen 2013, 233.

32 KUN 14.10.2013 § 68.

33 Valmisteluseminaarin muistio 22.11.2013.

34 Valmisteluseminaarin muistio 22.11.2013.

35 KUN 14.3.2014 § 26.4.

36 Häkkisen matkaraportti Moskova 20.–23.3.2014, 4.

37 Arvio 2015, 1.4., 1.5., 1.6., 1.11. Patriarkan vierailu ja yhteys oppineuvottelujen jatkumisen mainitaan vain to-
teavasti.

38 *Ykseyttä etsivä yhteisö* 2009, 13–14.

39 Arvio 2015, johdanto, 3, jossa Karttunen ei näe Saksan evankelisen kirkon (EKD) edustavan luterilaisuutta, vaan yleisprotestantismia. Vrt. Saarinen 1997, 10, 84–85, 213–214, jossa Saarinen perustelee niin EKD:n kuin Itä-Saksan rinnakkaiskirkon luterilaista luonnetta neuvotteluissa ortodoksisen kirkkojen kanssa.

40 Ks. Arvio 2015, johdanto.

41 Ks. Häkkisen matkaraportti Moskova 20.–23.3.2014, 2, 4.

kaan” – näyttää, että hän [patriarkka] on tulossa vierailulle kristilliseen yhteisöön, joka jakaa kristillisiä peruskomuksia”,⁴² osoittaisivat suomalaisen osapuolen tukevan Venäjän ortodoksisen kirkon keskeisesti ajamia asioita. Oppineuvottelut sinänsä eivät olleet venäläisen osapuolen pääprioriteetti, vaan tuen saanti sen antropologiselle näkemykselle erityisesti perhe-elämän kysymyksissä.⁴³ Tämä tärkeysjärjestys johtui Venäjän ortodoksisen kirkon tavoitteleman sisäisen yhtenäisyyden ja muiden omien tavoitteiden vuoksi. Jos tuki saataisiin tässä keskeisessä kysymyksessä, neuvottelujen jatkoon voitaisiin suostua noudattaen periaatetta, että toisijaisissa kysymyksissä on mahdollista mukautua neuvottelukumppanin ajatuksiin.

Akkimandriitta Filaret toivoi syvällisempää valmistelua, sillä aihe oli monimutkainen. Filaret ehdotti, että suomalaiset valmistelisivat luonnoksen, jonka he voisivat lähettää Moskovaan. Ennen neuvotteluja olisi vielä pienen valmistelijoukon tapaaminen. Luonnoksen pohjalta keskusteltaisiin ja sitä täydennettäisiin varsinaisissa neuvotteluissa. Piispa Häkkinen suostui kyseiseen valmisteluun.⁴⁴

Tässä vaiheessa näytti, että kaksi erilaista valmistelulinjaa kohtasivat toisensa ja perinteistä laajemmat valmistelut hyväksyttiin. Suomessa tartuttiin valmistelutyöhön. Tomi Karttunen valmisteli teesikokoelman otsikolla ”Christian Understanding of a Human Being”, jota piispa Matti Repo kommentoi.⁴⁵ Kokoelma koostui neuvotteluille sovittujen teemojen kannalta perustavista näkemyksistä. Osa muotoiluista oli kopioitu suoraan aiempien oppineuvottelujen yhteisistä teeseistä. Teesien teologisesti merkittävimmät kohdat korostivat avioliittoa sekä luonnolliseen lakiin että Jumalan käskyyn perustavana säädöksenä.⁴⁶ Teesien mukaan Jumala on asettanut avioliiton yhdelle miehelle ja yhdelle naiselle.⁴⁷ Teesit korostivat Suomen evankelis-luterilaisen kirkon teologista linjaa, jossa painotuu luonnollinen laki ja jossa luomisessa annettua, kaikkia koskevaa ilmoitusta ja Jumalan antamaa erityistä ilmoitusta ei esitetä toisilleen vastakkaisina.⁴⁸ Käytännössä Suomessa alettiin valmistella neuvottelujen totutusta valmisteluprosessista erillistä asiakirjaa, joka ei perustunut oppineuvotteluissa valmistettuihin esitelmiin eikä yhteiseen keskusteluun.

Arkkipiispa Mäkinen kuitenkin keskeytti tämän rinnakkaisen valmisteluprosessin, jotta ”kahden raiteen eteneminen vältettäisiin”. Teesikokoelmaa ei koskaan lähetetty venäläisille neuvottelukumppaneille.⁴⁹

Suomessa oli näin syntynyt kaksi erilaista käsitystä tulevan neuvottelun valmistelusta. Piispa Häkkisen linja oli avoimempi perinteisestä oppineuvotteluprosessista poikkeavan antropologisen asiakirjan laatimista kohtaan. Arkkipiispa Mäkinen linja pitäytyi siihen, että oppineuvotteluissa keskustellaan valitusta teemasta ja loppuasiakirja valmistellaan osana neuvotteluja. Kun suomalaisten toinen varsinainen valmistelukokous pidettiin toukokuussa 2014, arkkipiispa Mäkinen linjasi, että neuvottelujen painopiste on oppikeskusteluissa ja dialogissa, ei neuvottelussa sinänsä.⁵⁰ Mäkinen palasi vielä neuvottelujen teeman valintaan ja totesi kristillisen ihmiskäsityksen ja seksuaalietiikan nousseen aiheeksi hänen ja arkkipiispa Kirillin vuoden 2012 tapaamisen sekä metropoliitta Hilarionin syksyllä 2013 lähettämän kirjeen perusteella. Mäkinen mukaan Hilarion oli myöhemmin vihjaissut, että teemaksi otettaisiin neutraalimpi aihe.⁵¹ Tulevien neuvottelujen mahdollisuuksista arkkipiispa Mäkinen oli realistinen: ”Nyt on tuskin mahdollista laatia yhteistä asiakirjaa arvokysymyksistä. Tähdätään loppukommunikeaan.”⁵² Mäkinen pitäytyi linjassaan, jonka oli ilmaissut kesällä 2012 Moskovan vierailullaan: antropologiasta ja seksuaalietiikasta voitiin keskustella oppineuvotteluissa. Aiemmin vallalla ollut ja Häkkisen edelleen edustama ekumeenisen orientaation linja korosti teologisen työskentelyn ja oppineuvottelujen jatkuvuuden välistä tasapainoa ja menestystä. Johdonmukaisena itselleen Mäkinen otti askeleen sivuun tästä linjasta, asetti oppineuvottelujen sisällön niiden jatkuvuutta merkityksellisemmäksi ja kokosi suomalaiset toimimaan jälleen totutulla valmistelutavalla.

Arkkipiispa Mäkinen valitsema linja ohjasi keskustelua. Karttunen korostaa arviossaan yhteisen kokoontumisen luonnetta tulevan neuvottelun valmistelussa:

VOK:n [Venäjän ortodoksisen kirkon] puolelta esitetty idea allekirjoittaa ja julkistaa kokouksessa kirkkojen

yhteinen – jo etukäteen valmisteltu – perhettä, avioliittoa ja seksuaalisuutta koskeva virallinen julkilausuma tai julistus on torjuttu jo aiemmin. Kahdenvälisiä oppikeskustelua käyvän delegaation mandaatti ei tällaiseen menettelyyn edes riittäisi – eikä se myöskään noudattaisi oppikeskustelujen perinteistä ideaa, tavoitteita ja metodeja, joita ei ole syytä lähteä tässä yhteydessä muuttamaan.⁵³

Karttunen oli siirtynyt Häkkisen käynnin jälkeisistä ohjeista uudempiin, Mäkisen antamiin ohjeisiin – olihan ne annettu paitsi arkkipiispan myös delegaation johtajan arvovallalla. Tarkoituksena oli siis heijastaa kommuniqueassa käynnissä olevan keskustelun luonnetta, ei sen lopputulosta, jossa ”paalutetaan yleispätevä kirkollinen standardi kaikille julistettavaksi.”⁵⁴ Loppukommuniquean teesien valmisteluun Karttunen suositteli kirkon virallisten asiakirjojen ja niiden valmistelumateriaalien hyödyntämistä, muun muassa perustelakivaliokunnan mietintöä parisuhdelain seurauksista kirkossa. Lisäksi piispa Repo muistutti aiemmasta käytännöstä, jonka mukaan suomalainen delegaatio valmistaa etukäteen pohjatekstin tai -tekstejä teesiryhmien käyttöön.⁵⁵ Ei ole selvää, oliko valmisteluseminaarin ja tulevan delegaation jäsenillä tietoa Karttusen ja Revon jo valmistelemista teeseistä ja niihin liittyvän valmistelun keskeyttämisestä. Nyt ketään ei nimetty tekemään teesien pohjatekstejä. Venäläisten kanssa neuvotteluja valmisteltaisiin vielä kesäkuussa juhanuksen jälkeen.⁵⁶ Tässä vaiheessa patriarkka Kirillin mahdollista Suomen-vierailua ei enää mainittu.

VENÄLÄINEN POHJATEKSTI YHTEISELLE ASIAKIRJALLE

Toukokuisen valmisteluseminaarin sisällöstä informoitiin venäläisiä ennen yhteistä valmistelutapaamista, joka pidettiin kesäkuussa 2014.⁵⁷ Kaksi päivää ennen tapaamista suomalaiset saivat Venäjän ortodoksiselta kirkolta venäjänkielisen pohjatekstin ”Project Tsajavlenie”, joka oli saapunut Timo Rosqvistin kautta venäläiseen valmisteluryhmään kuuluvalla Artem Borzovilta.⁵⁸ Keskustelussa venäläisten kanssa ilmeni, että he olivat odottaneet maaliskuussa 2014 sovitun mukaan Suomesta pohjapaperia, mutta kun sitä ei kuulunut, he olivat nopeasti valmistaneet oman tekstin, joka nyt oli toi-

mitettu suomalaisille.⁵⁹ Suomalaisten toukokuisen valmisteluseminaarin esitelmistä tehty ja lähetetty tiivistelmä ei heille riittänyt.⁶⁰

Venäläisten pohjateksti oli kirjoitettu luonnokseksi yhteistä julkilausumaa varten. Se oli opillisesti orientoitunut katsaus siihen, mitä ihmisestä, eri-

42 Häkkisen matkaraportti Moskova 20.–23.3.2014, 2.

43 Ks. Stoeckl 2014, 91–92, jonka mukaan Venäjän ortodoksikirkko pyrkii kotimaassaan antamaan jäsenilleen selkeän tulkintalinjan ihmisoikeuskysymyksistä ja käyttämään lain kirjainta kirkon kantaa tukemaan. Kansainvälisissä suhteissaan kirkko ei ole yhtä yksityiskohtainen, mutta pyrkii pitämään esillä ortodoksista näkemystä sosiaalisesta hyvinvoinnista ja perhepolitiikasta.

44 Häkkisen matkaraportti Moskova 20.–23.3.2014, 2.

45 Teesikokoelma löytyy KUO:n arkistosta nimellä ”Christian Understanding of a Human Being” ja se on päivätty 3.4. ilman vuosilukua tai merkintöjä tekijästä tai tarkoituksesta. Vuoden 2015 arvioissa tekstin kerrotaan olevan Karttusen ja Revon valmistelu neuvotteluja varten. Teesikokoelman lähteenä ovat aiemmat teologiset dialogit Venäjän ortodoksikirkon kanssa, Katekismus sekä kirkolliskokouksen perustevaliokunnan mietintö 4/2010. Christian Understanding of a Human Being 3.4; Arvio 2015, 1.7.

46 ”It [marriage] fulfills the order established in the creation to donate good to the other when spouses work together in order to promote the life of family, children and society. That is why marriage is a holy order.” Christian Understanding of a Human Being 3.4.

47 Christian Understanding of a Human Being 3.4.

48 Ks. Christian Understanding of a Human Being 3.4, erityisesti 1.2–1.5. Lisäksi kristillistä kasvatusta koskevilla teeseillä on yhteys Suomen luterilaisen ja Suomen ortodoksisen kirkon välisiin neuvotteluihin 22.–23.11.2012, ks. Suomen ortodoksisen kirkon uutinen 23.11.2012, viitattu 16.3.2015.

49 Arvio 2015, 1.7.

50 Valmisteluseminaarimuistio 26.5.2014, § 1.

51 Valmisteluseminaarimuistio 26.5.2014, § 1.

52 Valmisteluseminaarimuistio 26.5.2014, § 1.

53 Valmisteluseminaarimuistio 26.5.2014, § 5.

54 Valmisteluseminaarimuistio 26.5.2014, § 5.

55 Valmisteluseminaarimuistio 26.5.2014, § 5.

56 Valmisteluseminaarimuistio 26.5.2014, § 5.

57 KUN 22.8.2014 § 52; vrt. Arkistoluettelo dokumentaatiosta, kohdat 25, 28–29, 31–33. Käydyn sähköpostikirjeenvaihdon perusteella Seppo Häkkinen ja Timo Rosqvist olivat estyneitä osallistumasta valmistelutapaamiseen, mutta Matti Kotiranta pääsi mukaan.

58 Ks. Arkistoluettelo dokumentaatiosta, kohta 40. Käännöksen englanniksi teki Rupert Moreton; Draft Statement 23.6.2014..

59 Muistio valmistelutyöryhmän tapaamisesta 25.6.2014, 1.

60 Arvio 2015, 1.7.

tyisesti miehestä ja naisesta ja heidän välisestään avioliitosta, voidaan ortodoksisesta näkökulmasta sanoa.⁶¹ Paperi muistutti rakenteeltaan ja perusteluiltaan monilta osin esitelmiä, joita venäläiset ovat vuosikymmenten saatossa oppineuvotteluissa pitäneet. Paperin perustelut jakautuivat karkeasti kahteen ryhmään: ensimmäisen muodostivat ihmisen olemusta ja avioliitossa toteutuvaa yhteyttä käsittelevät perustelut, toisen ihmisen seksuaalisuutta käsittelevät perustelut.

Ensimmäisen ryhmän perustelut korostivat ihmisen olevan fyysinen ja hengellinen kokonaisuus. Ruumis ymmärrettiin Pyhän Hengen temppeleksi, joten ”lihallinen elämä” vaikuttaisi koko persoonaan, ei ainoastaan fyysiseen ruumiiseen.⁶² Avioliittoa paperissa pidettiin voimakkaana teologisena kuvana. Raamatun kuvaamissa liitoissa Jumala pysyy uskollisena ja uskollisuuden takeena on Jumalan rakkaus, jonka suurin ilmeneminen on Jumalihmisen Jeesuksen Kristuksen ristinuhri. Kristillinen avioliitto ei ole ainoastaan yksilöiden välinen liitto, vaan se on keino liittää puoliset Kristuksessa ja Kristukseen. Avioliiton tarkoitus ei ole ainoastaan huolehtia toinen toisesta vaan se on yhdessä kulkemista pelastukseen Kristuksessa. Näin perhettä voidaan pitää kolminaisuuden kuvana. Lapset ovat rakkauden ja puolisoitten välisen yhteyden lahja. Heidän syntymänsä ja heistä huolehtiminen ovat yksi avioliiton tärkeimpiä tarkoituksia.⁶³ Suomalaiset valmistautuivat keskustelemaan ihmiskuvasta sekä avioliiton hengellisistä ja yhteiskunnallisista perusteista.⁶⁴

Toisen ryhmän perustelut liittyivät ihmisen seksuaalisuuteen. Perusteet jakaantuivat biologiaan eli lisääntymistä koskeviin perusteluihin ja yhteiskunnallis-kulttuurisiin perusteisiin. Avioliiton jumalallinen alkuperä todistettiin viittaamalla luomiskertomukseen, jossa Jumala kehottaa ihmisiä lisääntymään ja täyttämään maan (1. Moos. 1:28). Kehotuksen tarkoituksena ei ollut ainoastaan huolehtia suvunjatkamisesta vaan sielun ja ruumiin yhtäläisestä arvosta Jumalan kuvaksi luotuna. Toinen lisääntymiseen liittyvä peruste oli Paavalin lausuma lasten synnyttämisen pelastavasta luonteesta (1. Tim. 2:15).⁶⁵ Avioliitossa toteutuvan yhteyden ja lisääntymisen tiivis liittäminen toisiinsa johti lau-

suntoehdotuksessa konkreettisenä johtopäätöksenä abortin kieltämiseen.

Avioliitto oli taustana myös seksuaalisuuden yhteiskunnallis-kulttuurisille perusteille. Venäläinen osapuoli viittasi viimeaikaiseen yleiseen keskusteluun, jossa seksuaalisuutta pidettiin paitsi biologisena, myös yhteiskunnallis-kulttuurisena ominaisuutena ja jossa ei niinkään oltu kiinnostuneita lisääntymisestä ja aviollisesta rakkaudesta kuin avioliiton kulttuurillisesta ja sosiaalisesta evoluutiosta. Tässä keskustelussa kristillinen käsitys nähtiin vanhentuneena jäänteenä menneestä kulttuurista. Tekstilunnon päättyi toteamaan kaksi erilaista kristillisten kirkkojen parissa esiintyvää suhtautumistapaa: toiset hyväksyvät kulttuuriset muutokset ja siten myös uudet tavat suhtautua sukupuolten välisiin suhteisiin, toiset taas pitäytyvät uskollisina kristillisille moraalinormeille. Jälkimmäiset suhtautuvat tuomien avioliiton ulkopuolisiin suhteisiin ja homoseksuaalisuuteen, mukaan lukien samaa sukupuolta olevien avioliitot. Pohjatekstissä ehdotettiin Venäjän ortodoksisen kirkon ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon yhteistä julkilausumaa, jossa kristillinen avioliitto rajataan miehen ja naisen väliseksi ja samaa sukupuolta olevat liitot torjutaan.⁶⁶

Toisen ryhmän molemmat perustelut ja niihin liittyvät konkreettiset johtopäätökset olivat suomalaisille ongelmallisia. Abortista ei valmisteluvaiheessa puhuttu lainkaan, joten suomalaiset eivät halunneet ottaa siihen kantaa. Homoseksuaalisuudesta suomalaiset eivät olleet samaa mieltä venäläisten kanssa ja siksi suomalaiset edustajat esittivät muotoilua, jonka mukaan luterilainen traditio pitää kristillistä avioliittoa miehen ja naisen välisenä eivätkä kirkon liturgiset käytännöt tunne samaa sukupuolta olevien avioliittoa.⁶⁷ Näin todettaisiin vallitseva tilanne ja historiallinen todellisuus sitomatta kirkkoja tulevaisuuden ratkaisuihinsa. Suomalaisille ongelmaksi ei ollut avioliiton näkeminen sekä yhteiskunnallisena että hengellisenä liittona, jonka tarkoitus on perheen suojelun lisäksi huolehtia myös perheen jäsenten hengellisestä kasvusta. Ongelmana oli homoseksuaalisuuden pitäminen syntinä ja sairautena.⁶⁸ Avioliitto ymmärrettiin kyllä parhaana vaihtoehtona seksuaalisuuden turvalliselle toteutta-

miselle, mutta näkemystä ei perusteltu ensisijaisesti lisääntymisellä vaan sillä, että Jumala on asettanut turvalliset rajat rakkaudelle ja sen ylläpitämiselle.⁶⁹ Suomalainen osapuoli painotti siis ensimmäisen ryhmän perusteluja. Neuvottelujen loppumista arvioivassa muistiossa todetaan, että homoseksuaalisuus muodostui kynnyskysymykseksi.⁷⁰ Siinä missä Venäjän ortodoksinen kirkko halusi, että kristillisen antropologian tulisi antaa selkeitä vastauksia perhe- ja seksuaalielämän kysymyksiin, suomalainen osapuoli korosti, että kirkon tehtävä on ottaa osaa keskusteluun kristillisestä antropologiasta.⁷¹

POHJATEKSTI PALJASTAA OPPINEUVOTTELUISSA TAPAHTUNEET MUUTOKSET

Venäläisten laatima pohjateksti paljastaa oppineuvotteluissa tapahtuneen kolme muutosta. Ensimmäinen muutos liittyy konkreettisiin ehdotuksiin. Sinällään Venäjän ortodoksinen kirkon tapa tehdä yksityiskohtaisia johtopäätöksiä ei ollut uusi. Kun oppineuvotteluissa aiemmin kohdattiin venäläisten toive antaa selkeitä moraaliohjeita, näkemyksistä keskusteltiin ja yhteisiin teeseihin kirjattiin ainoastaan se, mitä yhdessä voitiin sanoa kirkkojen erilaisten ratkaisujen taustoista. Sekin tunnustettiin, että eri kirkkoilla on historiallisesta ja kulttuurisesta kehityksestä johtuen erilaisia käsityksiä, ja samalla painotettiin kirkkojen velvollisuutta osallistua keskusteluun.⁷² Nyt venäläisten selkeä tavoite oli kirjata yhteinen konkreettinen tavoite, vähemmän ei riittäisi.

Toinen muutos liittyy kulttuurin ja teologian yhtymäkohtiin. Venäläinen osapuoli näki kulttuurisen muutoksen ja pitäytymisen kristillisissä moraalinormeissa toisensa poissulkeviksi. Tätä vastakkainasettelua heijasti homoseksuaalisuuden tulkitseminen synniksi, mitä suomalainen osapuoli ei voinut hyväksyä.⁷³ Synti määriteltiin tietyiksi toimintamalleiksi, erityisesti suhteessa perheeseen ja avioliittoon, joiden osalta tuli noudattaa perinteisiä tapoja. Keskeistä oli synnin vastustaminen, ei hyvään pyrkiminen. Jälkimmäinen oli venäläisten perusteiden keskiössä oppineuvotteluissa 1970- ja 1980-luvuilla, jolloin rauhan puolustamisen nähtiin edistävän Jumalan tahdon toteutumista.⁷⁴ Kris-

tittyjen erityisenä velvollisuutena nähtiin tulevan Jumalan valtakunnan hyväksi toimiminen jo tässä ajassa ja sen periaatteiden toteutumisen edistäminen. Näkökulma oli tulevaisuuteen, eskatologiaan, orientoitunut ja keskittyi hyvään pyrkimiseen, ei historiaorientoitunut, synnin vastustamiseen painottuva, kuten nyt. Edellinen näkemys oli selvästi avoimempi.

Kolmas muutos liittyy neuvottelujen tarkoitukseen. Neuvottelujen tavoitteeksi oli aiemmin mainittu tutustuminen, ja näkyvää ykseyttä pidettiin vielä kaukaisena tavoitteena.⁷⁵ Nyt arkkimandriitta Filaret halusi laatia lausunnon kirkon auktoriteeteille.⁷⁶ Pohjatekstin ja käytyjen keskustelujen tiimoilta

61 Myös suomalaisessa valmisteluryhmässä mukana ollut Kotiranta katsoi, että paperi esitti ortodoksikirkon yhteisen näyn, mutta luterilaiselta kannalta siihen liittyi ongelmia. Muistio valmistelutyöryhmän tapaamisesta 25.6.2014, 2.

62 Draft Statement 23.6.2014, 1–2.

63 Draft Statement 23.6.2014, 2–3.

64 Luterilaisesta ihmiskäsityksestä ja avioliiton teologiasta vuoden 2014 neuvotteluja varten ks. Antti Yli-Oppaan esitelmäluonnokset 23.5.2014 ja 26.5.2014.

65 Draft Statement 23.6.2014, 1–2. Suomalaiset pitivät tätä erityisen ongelmallisena; Valmistelutyöryhmän tapaaminen Espoossa 25.6.2014, 2.

66 Draft Statement 23.6.2014, 4.

67 ”In the traditions of our church we recognise as Christian marriage the union of one man and one woman. Our liturgical practices don’t recognize ‘same-sex unions’ as a Christian marriage.” Muistio valmistelutyöryhmän tapaamisesta 25.6.2014, 2.

68 Arvio 2015, 1.8.

69 Christian Understanding of a Human Being 3.4.

70 Arvio 2015, 1.10.

71 Draft Statement 23.6.2014, 2. Muistio valmistelutyöryhmän tapaamisesta 25.6.2014, 2.

72 Ks. erityisesti Lappeenranta 1998 ”Kirkon valtion ja yhteiskunnan suhteet”, Turku 2005 ”Sosiaalietiikan perusteet ja Euroopan arvot” ja Pietari 2008.

73 Draft Statement 23.6.2014, 4. Ks. myös Hilarion 2.–6.6.2014, 3, jossa hän ilmaisi kulttuuria määrääväksi tekijäksi moraalin ja moraalin ylläpitäjiksi ne, jotka taistelevat syntiä vastaan. Erityisenä esimerkkinä synnin vastustamisesta tai puolustamisesta oli suhtautuminen perinteisiin arvoihin kuten perheeseen ja avioliittoon.

74 Hurskainen 2013, 147–150; 185–188; 226–227.

75 Pihkala 2002, 10–12.

76 Muistio valmistelutyöryhmän tapaamisesta 25.6.2014, 2.

arkkipiispa Mäkinen oli yhteydessä metropoliitta Hilarioniin heinäkuussa 2014. Mäkinen ehdotti neuvotteluille vaihtoehtoista etenemistapaa, sillä oli selvästi olemassa riski, että ”dialogi ei sovi siihen tarkoitukseen, johon kirkkomme on nimennyt delegaatiomme.” Tämän vuoksi tulisi tehdä työtä, jotta saavutettaisiin syvempi ymmärrys neuvottelujen luonteesta ja tavoitteesta. Mäkinen ehdotti, että oppineuvottelujen sijaan hän tulisi Moskovaan keskustelemaan Hilarionin kanssa neuvottelujen luonteesta ja päämääristä yhtenä dialogille varatuista päivistä.⁷⁷ Tähän tuli Moskovasta myönteinen vastaus heinäkuun lopussa.

Jo pitkään vallinnut epätasapaino yhteisesti laadittujen teesien ekumeenisesta painoarvosta tuli esiin, kun venäläiset ilmoittivat tavoitteeksi esittää yhteinen näkemys konkreettisesta kysymyksestä. Suomalais-venäläisen dialogin kommunikoida ja teesit oli aikaisemmin hyväksytty Venäjän ortodoksisen kirkon Pyhässä Synodissa.⁷⁸ Tämä toi niille kirkon hierarkiassa muodollista painoarvoa, jollaisilla niillä ei Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa ollut. Suomessa neuvottelujen tulokset hyväksyttiin arkkipiispan allekirjoituksella – niitä pidettiin nimenomaan ”dialogin tuloksina”, ei ”kirkkojen tuloksina”, vaikka ne vaikuttivat myös kirkkojen identiteettiin.⁷⁹ Tämä muodollinen epätasapaino ei kerro mitään siitä merkityksestä, joka neuvotteluilla ja niiden tuloksilla kirkoille todellisuudessa oli. On todennäköistä, että Suomen evankelis-luterilainen kirkko, joka painottaa ekumeniaa ja rakentaa omaa kansainvälistä identiteettiään ekumenian pohjalta, reflektoi neuvottelujen tuloksia laajemmin kuin venäläinen keskustelukumppani omassa piirissään. Nyt virallisen hyväksymisen tasoa olisi pitänyt Suomessa nostaa, mutta tämä vaihtoehto oli torjuttu valmistelujen aiemmassa vaiheessa.

NEUVOTTELUIEN PÄÄTTYMINEN

Neuvottelujen siirtämisestä päätettiin suomalaisten aloitteesta heinäkuussa 2014, mistä Kotimaa24 uutisoi 15.8.2014. Uutisen yhteydessä Kimmo Kääriäinen kertoi arkkipiispan tapaavan sekä metropoliitta Hilarionia että patriarkka Kirillia syyskuun alussa.⁸⁰ Arkkipiispan delegaatio vieraili Moskovassa 1.–3.9.2014. Matkalla mukana ollut arkkipiispan

teologinen erityisavustaja Mika K. T. Pajunen toteaa raportissaan, että keskustelujen tuloksena Venäjän ortodoksinen kirkko ei nähnyt mahdollisuuksia jatkaa oppikeskusteluja. Syytä Pajunen ei pohdi.⁸¹ Suomalaisessa uutisoinnissa syyksi mainittiin arkkipiispa Mäkisenkin suulla, että venäläiset olisivat halunneet Suomen evankelis-luterilaisen kirkon suhtautuvan torjuvasti homoseksuaalisuuteen ja tuomitsevan sen syntinä.⁸² Vaihtoehtoiset etenemistavat, joissa ihmiskuvasta olisi keskusteltu ilman tarvetta saada aikaan yhteinen näkemys, tai neuvottelujen aiheen vaihto eivät kelvanneet venäläiselle osapuolelle.⁸³

Suomalaisissa arvioissa oppineuvottelut katsottiin katkenneiksi tai keskeytyneiksi – ei päättyneiksi. Kirkossa toimittiin tämän mukaan ja pyrittiin saamaan aikaiseksi asiantuntijaseminaari, joka ei olisi kirkkojen välinen dialogi – paikalla ei olisi arkkipiispaa eikä metropoliittaa – mutta jossa voitaisiin käyttää alun perin neuvotteluja varten valmistettuja esitelmiä. Tällaisen asiantuntijaseminaarin uskottiin toteutuvan loppuvuodesta 2015 tai alkuvuodesta 2016, kuten piispa Häkkinen helmikuussa 2015 tehdyn Moskovan matkansa jälkeen totesi.⁸⁴ Häkkinen valaisi myös neuvottelujen päättymiseen johtaneita syitä:

Keskustelun yhteydessä informoin eduskunnan tekemästä avioliittolain muutospäätöksestä. Samalla korostin, että kirkkomme kanta avioliittoon yhden miehen ja yhden naisen välisenä liittona on ennallaan eikä kirkossamme ole tällä hetkellä vireillä valmisteluja tämän kannan muuttamiseksi. Siihen Filaret totesi, että tämän hän olisi halunnut viime kesänä kuulla.⁸⁵

Venäjän ortodoksisen kirkon edustaja ei tässä vaiheessa enää näyttänyt pitävän tärkeänä sitä, että homoseksuaalisuus luokiteltaisiin synniksi, vaikka suomalainen osapuoli oli pitänyt sitä tärkeimpänä syynä neuvottelujen päättymiseen. Itse asiassa kesällä 2014 suomalaisille esitetyn antropologiaa koskevan pohjatekstin konkreettinen väittäminen, johon venäläinen osapuoli halusi suomalaisten yhtyvän, ei koskenut homoseksuaalisuuden synnillisyyttä vaan kirkkojen muuttamatonta opetusta avioliitosta. Yhteinen lausuma avioliitosta olisi lukinnut myös kirk-

kojen tulevat kannat, Häkkisen esittämä kanta sen sijaan ainoastaan totesi sen hetkisen tilanteen. Saman viestin suomalaiset olivat antaneet venäläisille jo kesällä 2014, mutta tuolloin sitä ei oltu kuultu tai haluttu kuulla.⁸⁶ Keväällä 2015 eduskunnan äänestettyä sukupuolineutraalista avioliitosta Häkkinen kykeni toteamaan vallitsevan tilanteen selkeämmin: kirkon kannan muutosta ei oltu valmistelemassa.

Venäjän ortodoksisen kirkon piirissä neuvotteluyhteyden ei todettu päättyneen, mutta yhteydenpitotavan olisi muututtava. Tähän liittyi teologisen neuvottelun ja siinä valmisteltavan yhteisen julki- lausuman valmistelun lopettaminen. Hilarion totesi kirkkoja erottavina tekijöinä niin naisten pappeuden kuin piispuuden kuin myös samaa sukupuolta olevien liittojen siunaamisen.⁸⁷ Hän totesi, että tällaiset tavat ovat suoraan vastoin kristillistä moraalialia ja moraalinormeja, joihin evankeliumin opetus perustuu.⁸⁸ Erityisesti Hilarion arvioi Suomen luterilaisen kirkon olevan kykenemätön keskustelemaan antropologiasta ja seksuaalisuudesta teologisesti.⁸⁹ ”Teologisesti” näyttää tässä yhteydessä tarkoittavan teologian, moraalien ja kulttuurin suhdetta toisiinsa, ei niinkään Jumalan ja ihmisen välisestä suhteesta ammentavia teologisia perusteita avioliitolle ja ihmisenä elämiselle. Edellisestä ei neuvotteluissa ole juurikaan keskusteltu, jälkimmäisen varaan oli rakennettu aiemmat yhteiset antropologiset käsitykset.⁹⁰

JOHTOPÄÄTÖKSET

Oppineuvottelujen päättymisen käytännöllisenä ja konkreettisenä syynä oli jatkuva epäselvyys siitä, mistä keskustellaan ja millä tavalla. Antropologia oppineuvottelujen aiheena oli suomalaisilta tullut ehdotus. Venäjän ortodoksinen kirkko halusi suomalaiselta osapuolelta selvän vastauksen erityisesti kysymykseen suhteesta homoseksuaalisuuteen, muttei välttämättä oppineuvotteluissa. Suomen evankelis-luterilainen kirkko sen sijaan piti itse oppineuvotteluja tärkeinä, ei sitä, päästäisiinkö aiheesta yhteiseen ymmärrykseen. Vaikeuteen laatia antropologiaa koskeva asiakirja liittyivät eriävät näkemykset neuvottelujen luonteesta ja merkityksestä. Ne olivat faktisesti olleet erilaisia jo pitkään, mutta kärjistyivät ongelmaksi vasta valitun teeman myötä.

Suomen luterilaisen kirkon arvioissa oppineuvottelujen päättymisen välittömäksi syyksi mainittiin venäläisten vaatimus kutsua homoseksuaalisuutta synniksi, mihin suomalaiset eivät voineet yhtyä. Yhteinen todistus kirkkojen muuttumattomasta avioliitto-opetuksesta ei riittänyt venäläiselle osapuolelle, vaan sen rinnalle vaadittiin yksityiskohtaisempaa kannanottoa homoseksuaalisuudesta. Asian nouseminen kynnyskysymykseksi viittasi sekä venäläisen osapuolen muuttuneeseen teologiseen painotukseen että tradition ymmärtämisen vaikeuteen.

Oppineuvottelutarjan aikana venäläisen osapuolen teologinen perustelu sosiaalieettisissä kysymyksissä muuttui. Sen sijaan, että ihmisten välistä yhteistä elämää perusteltaisiin tulevan Jumalan valtakunnan näkyväksi tekemisellä, perusteita haettiin Raamatun ja historiassa vallinneen kulttuurin välisistä yhtäläisyyksistä. Tällainen Raamatun käyttö oli huomattu Suomessa jo kesällä 2014: ”Kiinnitettiin myös huomiota teologian tekemisen tapaan: perustelu yksittäisillä raamatunlauseilla on ongelmallista.”⁹¹ Yksittäisten raamatunlauseiden käyttö oli ollut oppineuvotteluissa yleistä jo pitkään. Niitä käytettiin silloin, kun jokin asia oli muuten vaikea sanoa yhdessä. Nyt yksittäisten raamatunkohtien käyttö liittyi moraalisiin ja käytöstä ohjaaviin yksittäisiin

77 Arkkipiispa Mäkinen Hilarionille 5.7.2014.

78 Arvio 2015, 1.1.

79 Ks. Hurskainen 2013, 24–28.

80 Kotimaa24 15.8.2014.

81 Pajusen matkaraportti Moskovan patriarkaatti 1.–3.9.2014.

82 Yle-uutinen 11.9.2014, viitattu 8.5.2015.

83 Kari Mäkinen vastaus Niiraselle, Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen keskustelupöytäkirja 5.11.2014, viitattu 8.5.2015.

84 Häkkisen matkaraportti Moskova 15.2.–18.2.2015, 3.

85 Häkkisen matkaraportti Moskova 15.2.–18.2.2015, 3.

86 Muistio valmistelutyöryhmän tapaamisesta 25.6.2014, 2.

87 Ks. Arvio 2015.

88 Venäjän ortodoksikirkon uutinen 17.9.2014, viitattu 8.5.2015.

89 Venäjän ortodoksikirkon uutinen 17.9.2014, viitattu 8.5.2015.. Ks. myös Tomi Karttusen suomenkielinen käännös, Arvio 2015, 1.11.

90 Turku 2005, Pietari 2008.

91 Muistio valmistelutyöryhmän tapaamisesta 25.6.2014, 1.

ohjeisiin, ei ihmisen ja Jumalan väliseen suhteeseen. Totuttu käytäntö muuttui ongelmalliseksi, kun venäläisten perustelu vaihtui tulevaisuusorientoituneesta historiaorientoituneeseen tulkintaan.

Historiaorientoituneeseen perusteluun kuuluu kiinteästi ajatus traditiosta. Kumpikin osapuoli tukeutui oppineuvottelujen päättymisprosessissa kristilliseen traditioon. Suomalaisessa arviopaperissa todetaan: ”Käsitys yhteisestä kristillisen uskon pohjasta jakamattoman kristikunnan perinnössä on vuosikymmenten saatossa selkeytynyt.”⁹² Todellisuudessa näin ei ole käynyt moraalikysymysten kohdalla. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon traditiotulkintaa ohjaa ymmärrys evankeliumista, joka moraalipetuksen sijaan määrittää ihmisen ja Jumalan välistä suhdetta. Tradition ja Raamatun käyttö Venäjän ortodokseilla taas perustuu moraalien esiin nostamiseen ja sen ankuroiminen historiassa tehtyihin ratkaisuihin. Venäjän ortodoksista kirkkoa koskevassa tutkimuksessa on jopa kysytty, onko kulttuuritraditio korvannut teologisen tradition kirkon argumentaatiossa.⁹³ Traditio ei ole ollut oppineuvottelujen aiheensa, vaikka aiheen tärkeyden on voinut huomata jo ennen kuin nykyiset oppineuvottelut päättyivät.⁹⁴

Oppineuvotteluihin voidaan palata tai muita muodoltaan samantyyllisiä tapaamisia järjestää. Korkeimman tason yhteydenpidon uudelleenmuotoutuminen joko vapauttaa tai ajaa kauemmaksi tulkitsemaan päättyneiden oppineuvottelujen tuloksia.

Heta Hurskainen, teol. tri
heta.hurskainen@uef.fi

LÄHTEET

Julkaisemattomat lähteet

Kirkon ulkoasiain osaston arkisto (KUO)

Arkistoluettelo (päiväämätön): Dokumentaatiota Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksien kirkon teologisten dialogien keskeytymiseen johtaneista tapahtumista 2011 Siikaniemen oppikeskustelujen jälkeen marraskuuhun 2014

27.8.2012 Kirkon ulkomaanpuoleiston (KUN) pöytäkirja

16.12.2012 KUN pöytäkirja

14.1.2013 KUN pöytäkirja

14.1.2013 Seppo Häkkisen raportti matkasta Moskovaan 25.–28.11.2012

25.3.2013 KUN pöytäkirja

27.5.2013 KUN pöytäkirja

22.8.2013 KUN pöytäkirja

22.8.2013 Valmistelukokous vuoden 2014 oppikeskusteluista Venäjän ortodoksien kirkon kanssa, laatinut Tomi Karttunen

14.10.2013 KUN pöytäkirja

14.10.2013 KUN pöytäkirja

22.11.2013 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon valmisteluseminaarin muistio, laatinut Johanna Laine

14.3.2014 KUN pöytäkirja

19.5.2014 KUN pöytäkirja

23.3.2014 Seppo Häkkisen raportti matkasta Moskovaan 20.–23.3.2014

3.4.[2014] Christian Understanding of a Human Being

23.5.2014 Antti Yli-Opas: Avioliiton teologiaa – kristillinen avioliittokäsitys, esitelmäluonnos

26.5.2014 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon valmisteluseminaarin muistio, laatinut Johanna Laine (§ 1–4) ja Ari Ojell (§ 5)

26.5.2014 Antti Yli-Opas: Kristillisen ihmiskäsityksen eri ulottuvuuksia, esitelmäluonnos

2.–6.6.2014 Hilarion: The Role of Secular and Christian values in Contemporary Multicultural European Society

23.6.2014 Draft statement by the participants of the dialogue between the Russian Orthodox Church and the Evangelical Lutheran Church of Finland (käännös Rupert Moreton)

25.6.2014 Valmistelutyöryhmän tapaaminen Espoossa. Muistio, laatinut Tomi Karttunen.

92 Arvio 2015, 3.

93 Stoeckl 2014, 130–131.

94 Ks. Hurskainen 2013, 456: ”The first remaining task [neuvotteluissa käsiteltäväksi ehdotettu] concerns the active role of the Church in society and Church guidance of, and trust in, its members in terms of their societal actions – – The Church as the bearer of tradition should be discussed in order to clarify what the dialogue members understand when they maintain that the Church is the true context in which to interpret salvation which is the source of socio-ethical actions.”

- 5.7.2014 Arkkipiispa Mäkinen metropoliitta Hilario-nille
- 22.8.2014 KUN pöytäkirja
- 3.9.2014 Mika Pajusen raportti arkkipiispan delegaation vierailusta Moskovan patriarkaattiin 1.–3.9.2014.
- 20.2.2015 Arvio 2015: Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon teologisen dialogin (1970–) keskeytyminen syksyllä 2014 – arvio ja toimenpide-ehdotukset, laatinut
- 21.2.2015 Seppo Häkkisen raportti matkasta Moskovaan 15.2.–18.2.2015

Sähköpostiviestit

- 18.3.2014 Hurskainen Blom-Pirjalalle
- 14.4.2014 Hurskainen Karttuselle

Julkaistut lähteet

Lappeenranta

- 1998 ”Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon XI oppikeskustelut. Tiedonanto”. *Reseptio* 2/1998, 23–30.

Pietari

- 2008 ”Tiedonanto. Venäjän ortodoksisen kirkon ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon neljännessätoista oppikeskustelusta”. *Reseptio* 1/2008, 5–12.

Siikaniemi

- 2011 ”Tiedonanto. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon XV teologisesta oppikeskustelusta”. *Reseptio* 1/2012, 19–25.

Turku

- 2005 ”Tiedonanto. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon kolmannestatoista teologisesta oppikeskustelusta”. *Reseptio* 2/2005, 3–12.

Internetlähteet

Katolinen kirkko Suomessa

- 15.6.2012 <http://katolinen.fi/?p=4398>, viitattu 20.2.2015.

Kotimaa24

- 15.8.2014 Suomen ja Venäjän väliset teologiset oppikeskustelut jouduttu siirtämään. (talletettu KUO:n arkistoon)

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen keskustelupöytäkirja

- 6.11.2014 <http://kappeli2.evl.fi/kkoweb.nsf/386d28582428f977c2256e38003edaf5/835941cd834ef3ccc2257d8700557e82?OpenDocument>, viitattu 8.5.2015

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon uutiset

- 8.6.2012 <http://evl.fi/EVLUutiset.nsf/Documents/11140DB946251F1CC2257A170049A2FF?OpenDocument&lang=FI>, viitattu 4.2.2015.
- 15.6.2012 <http://evl.fi/EVLUutiset.nsf/Documents/A039D9238F646BB5C2257A1E0025E01C?OpenDocument&lang=FI>, viitattu 4.2.2015.

Suomen ortodoksisen kirkon uutiset

- 14.6.2012 <http://ortodoksi.net/ortodoksi/blogi/uutiset/2012/06/14/patriarkka-kirill-puhui-samaa-sukupuoilta-olevien-liitoista-suomalaisille-piispoille/>, viitattu 4.2.2015.
- 23.11.2012 <https://www.ort.fi/uutiset/ortodoksien-ja-luterilaisten-oppineuvottelut-paeaettyivaet>, viitattu 16.3.2015

Venäjän ortodoksisen kirkon ulkoasiain osaston kotisivujen tiedotteet

- 13.6.2012 <https://mospat.ru/en/2012/06/13/news65839>, viitattu 4.2.2015.
- 27.11.2012 <https://mospat.ru/en/2012/11/27/news76557>, viitattu 4.2.2015.
- 17.9.2014 <https://mospat.ru/en/2014/09/17/news108063>, viitattu 8.5.2015.

Voices of Russia

- 10.12.2009 <https://02varvara.wordpress.com/2009/12/10/letter-of-archbishop-hilarion-alfeyev-of-volokolamsk-to-the-head-of-the-of-the-council-of-the-evangelical-church-in-germany-ekd-margot-kassmann-10-december-2009/>, viitattu 6.5.2015.

Yle-uutiset

- 11.9.2014 http://yle.fi/uutiset/venajan_ortodoksisirkko_perui_keskustelut_koska_suomen_luterilainen_kirkko_ei_tuominnut_homoutta/7466866, viitattu 8.5.2015.

Kirjallisuus

The Church: Towards a Common Mission

- 2013 *The Church: Towards a Common Mission*. Faith and Order Paper 214. Geneva: World Council of Churches.

Hurskainen, Heta

- 2013 *Ecumenical Social Ethics as the World Changed: Socio-Ethical Discussion in the Ecumenical Dialogue between the Russian Orthodox Church and the Evangelical Lutheran Church of Finland 1970–2008*. Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft 67. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.

Pihkala, Juha

- 2002 ”Venäläisneuvottelujen arviointia opillisen teatiikan näkökulmasta 1970–1999”. *Reseptio* 2/2002, 8–22.

Saarinen, Risto

- 2014 ”Le dialogue luthérien-orthodoxe de 2004 à 2014”. *Istina* 59:4, 367–386.

Seppo, Juha

- 2003 *Uskonnonvapaus 2000-luvun Suomessa*. Helsinki: Edita.

Stoeckl, Kristina

- 2014 *The Russian Orthodox Church and Human Rights*. Abingdon: Routledge.

Ykseyttä etsivä yhteisö

- 2009 *Meidän kirkko: Ykseyttä etsivä yhteisö. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ekumeeninen strategia vuoteen 2015*. Helsinki: Kirkkohallitus.